

Székelyek

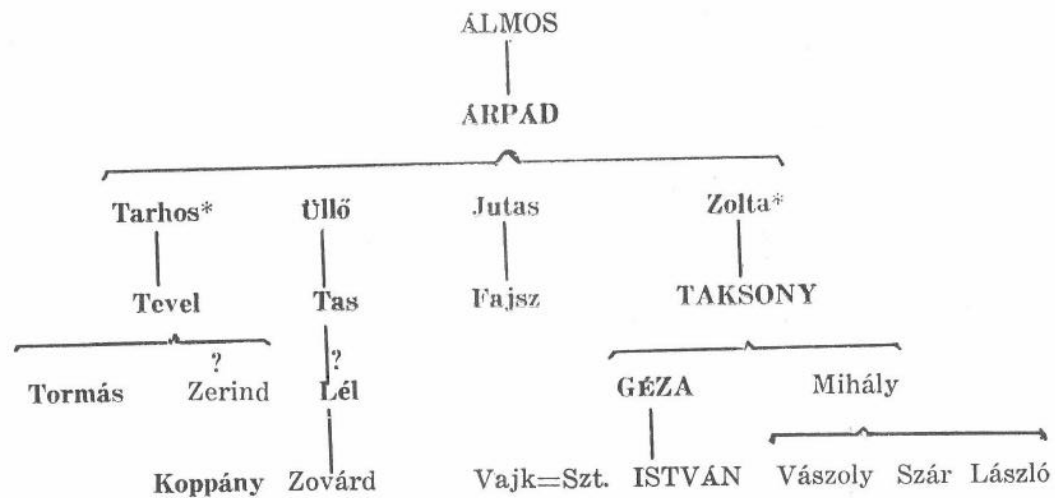
Az egyetlen magyar törzs, mely törzsszervezetét átmentette a keresztény királyság korába is úgy, hogy tagjainak, ill. az általuk lakott területnek alkotmányjogi különállása 1848-ig fennállott. Velük egy külön fejezetben foglalkozunk.

Itt csak annyit, hogy ez az egyetlen olyan magyar néprész, melynek itt lakását hagyományai és a krónikák még a magyarok bejövele előtti időkre, a húnok korára vezetik vissza. Miután a magyar hagyomány az avarokat nem ismeri és azokat az ausztriai helynevekben is elődjeiknek, a hunoknak nevével (heun, hain) jelölték és jelölik németül is, valószínű az, hogy a székelyek az avar "húnok" leszármazottai. Ugyanakkor az világos, hogy a kabarokkal azonos funkciókat töltöttek be a 10. sz. folyamán. A királyság első századában a kabaroknak már a többi magyar törzssel együtt nyoma veszett. A székelyek, mint ilyenek, megvannak a mai napig. Ezekből a tényekből Győrffy arra következtetett, hogy a székely törzset a magyar honfoglalás után mind az itt talált avarokból, mind a magyarokkal jött kabarokból szervezték.

Bárhogy is áll a dolog, az a tény, hogy a "Székely" törzsnevek vagy a kabar törzsnevekkel vegyesen fordulnak elő az északi és keleti "kabar vonalakon", vagy azokhoz hasonlóan alkotnak egy "székely vonalat" a törzsi helynevek körül Dél-Magyarországon.

Székely törzsnévnek nem azokat a neveket tekintjük, melyek jelzője "székely" (pl. Székelyudvarhely, Székelyszentmihály) mert ezek utólagos megkülönböztetések és a mai Székelyföld helyneveire jellemzőek, hanem a Székely, Felső Székely, Székelyhíd, Székely-falu típusúakat, melyek éppen nem a Székelyföldön találhatók. Ide vettük azokat a helységeket is, melyekről nem nevük, hanem történelmi adatok bizonyítják székelyek középkori ittlakását. (Pl. Mezőtelegd, Ebej, Sasvár, Váty).

AZ ARPADHAZ 10. SZÁZADBAN SZEREPLŐ TAGJAINAK
LESZÁRMAZÁSI TABLÁZATA

Az uralkodókat nagybetűkkel írtuk.

A *-gal jelöltek esetleg uralkodók voltak.

A helynévvizsgálatunkba vont neveket vastaggal írtuk.

Vezérnevek

Vezérnévnek csak a 10. sz.-i, tehát pogánykori magyar vezérek neveit tekintjük. Az ezekből képzett helynevek közül csak azokat tárgyaljuk, melyek egy-egy törzzsel közelebbi kapcsolatba hozhatók. Pontosabban: az uralkodócsalád pogánykori tagjairól és a törzsfőkről nevezett helységeket. Vizsgálódásunk ugyanis a törzsekről és vezéreikről nevezett helyek egymásközi térbeli viszonyára is kiterjed és ennek előfeltételeként az egyes törzsek vezéreinek megállapítására. Mellőznünk kellett azonban az egyes nemzetségfők — köztük pl. a horka méltóság viselőinek — neveit, mert ezekről a későbbiekben is elnevezhették a nemzetség birtokait.

Ennek ellenére valószínű az, hogy az adattárba foglalt vezéri helyneveink közül néhány nem 10. századi, hanem csak későbbi eredetű. Például a Gyula névnek a Gyula-Zsombor nemzetség nevében látható továbbéléséből gondolhatunk a Gyula helynevek egy részének későbbi keletkezésére. Ezért éppen a Gyula helységek közül csak azokat tárgyaljuk, melyek elhelyezkedése a 10. századi Gyulákkal kapcsolatba hozható, tehát az északiakat nem. Válogatásunkkal valószínűsítjük ugyan a megmaradó helynévanyag eredetiségét, de teljesen bizonyossá nem tehetjük.

A "vezér" helynevek egész biztosan pogánykori rétege az Árpád-ház Szt. István előtt élt tagjainak helynévi hagyatéka. Ezek a nevek a keresztény korban — az egy Géza kivételével — már nem szerepelnek, és csak a 19. sz.-ban jelenik meg a nemzeti romantika hatására Árpád és Zoltán újra. A Géza (Gyécsa) név két Árpád-házi király nevében még föltűnik ugyan, de a királyok birtokait nem keresztnevről, hanem méltóságukról nevezik (Király-soka, Király-hida) vagy az udvar szóval jelölik.

Az Árpád-ház családfáját fiágon Árpádtól ükunokáig (Szt. István nemzedékéig) terjedve áttekinthetőség végett táblázatban mutatjuk be. Forrásunk Konstantin császár, kit Árpád dédunokája, Tormás herceg tájékoztatót. Ezért a dédunokák közül csak ő, a legidősebb szerepel. Szt. István apját, nagybátyját és unokatestvérét valamint Koppányt és annak apját egyéb forrásokból ismerjük, de azt, hogy Tevel, Fájsz vagy Tas volt-e Koppány nagyapja, már nem tudjuk. A táblázat Győrffynél is szerepel (Honfogl. 199.) de Koppány és apja nélkül.

A nevek mellé írt számok az illetőről nevezett és adattárunkban szereplő helyek mennyiségét jelölik. Az egyes hercegek helynévi hagyatékának nagysága ugyanis részben a nemzedékre, részben a személy uralkodó vagy csak testvér voltára jellemző, Árpádról négy, fiairól és unokáiról személyenként átlagosan öt, dédunokáiról átlagosan már 15 helynév tanúskodik. A régibb korokból kevesebb helynév maradt meg és a differenciálódás már 100 év leforgása alatt is nagy. Ez természetes dolog, de egyúttal bizonyíték is amellett, hogy a fölvett nevek valóban abból a korosztályból származnak, amelyikből származóknak véltük azokat.

Általában több helynév maradt fenn a fejedelmi méltóság viselőiről, mint azok testvéreiről. Föltűnő az, hogy az unokák generációjában Taksony fejedelmet mindössze négy helynévben, Tevelt ötben, Tas ve-

zért viszont hétben tudtuk kimutatni. Ennek oka egyrészt az lehet, hogy Taksony nem apját, hanem testvérét követte az uralkodásban, tehát idősebb korban került hatalomra. Másrészt az is, hogy Fájusz uralkodásának idején Tas hosszabb ideig trónörökös volt. Ennek a jelentőségével kapcsolatban lásd a Tasnál mondottakat.

Árpád A török eredetű magyar Árpa szó -d (eredetileg török kicsinyítő-) képzővel tulajdonnév. Almos vezér fia. A fiágon 1301-ben kihalt Árpád-ház névadó őse, aki a magyar törzseket Keletről a Kárpáton átvezette és a Kárpát-medencét elfoglalta. Így a magyar történelem legnagyobb alkotásának, a honfoglalásnak megszemélyesítője. (Helynévi vonatkozásait lásd Tarhosnál)

Tarhos Konstantin szerint Árpád legidősebb fia, Tarkacs. (Levente vagy elesett a honfoglalás előtt, vagy azonos Tarhossal kinek magyar és török nyelven is volt neve. Pauler, Pais) Régebben a tarkan "méltóságnevből" magyarázták, (gr. Zichy, Bendefy) mi inkább a tárkány (=összegyűjtött sereg) név seregyűjtő értelmű származékának tartjuk.

Pais a török tara- (szétmegy, kiterjed, keletkezik) igéből származtatja targadzsi=kivándorló törzs értelemmel.

Négy helynevünk Tarhos alakban tartotta fenn nevét egy pedig Tarhacsia-ként. Ezeknek az elhelyezkedése rendkívül tanulságos. Egyik Biharban (A28), másik Bihar közvetlen szomszédságában (A27) található. Anonymus alapján itt Zoltán (Solt) nevét keresnénk, ezt viszont nem találjuk. A Gesta Hungarorum szerzője ugyanis azt írja, hogy Bihar Árpád trónörökösének, Zolta hercegnek a tartománya lett. Bihar sok kabar (23, 28, 29, 31, 32, 33) és székely (24, 26, 27, 30) helyneve hitelesítheti is ezt az állítást, hiszen a legújabbban csatlakozott törzsek török szokás szerint a trónörökös uralma alatt állottak, ahogy erre Györffy (I. 572-573) rámutat és a királyság első századában divó "dukátus" (=hercegség) intézményét is abból a tényből vezeti le, hogy a segédnépek lakta területek — elsősorban Bihar — a trónörökös (legtöbbször a király öccse) kezén voltak.

Ennek a felfogásnak egy későbbi közjogi megnyilvánulása volt az is, hogy a tatárok elől 1240-ben Magyarországra menekülő kúnoknak a századok folyamán a mindenkori nádor (palatinus), tehát a király helyettese volt a kapitánya.

Györffy Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége c. tanulmányában (Bp. 1970.) kimutatta a Gesta politikai célzatosságát. Imre király (1196-1205) trónkövetelő öccsével szemben kiskorú fiának, Lászlónak kívánván a trónt biztosítani, őt még gyermekkorban megkoronáztatta. Anonymus (=Péter, budai prépost) azzal az állítással, hogy Árpád legkisebb fiát, Zoltát tette meg örökösévé, ki őt még 13 éves gyermekként követte az uralkodásban, a gyermekkorban megkoronázott uralkodó intézményét akarta történetileg megalapozni.

Anonymus állításának ellene mond az Árpád-házban divatos "senioratus", tehát az a szokás, hogy az uralkodót a család legidősebb férfitagja (rendszerint a király öccse) követte a trónon. Ezenkívül az a tény, hogy Árpád négy fiáról összesen 11 helynevünk van, de ezek közül csak kettő őrzi a Solt, kettő pedig a Zolta nevet (A20, A24), ám egyik sem Biharban! (Györffy Soltot nem is tartja "Zoltá"-val azonosnak.)

Ezek után arra a véleményre jutottunk, hogy Anonymus jól tudta azt, hogy Bihar a trónörökös kormányzata alatt állott, de mivel ő Zoltát akarta a második magyar fejedelemeént föltüntetni, őt helyezte Biharba. Ha Zolta meséjét kiküszöböljük, akkor nyilvánvaló, hogy **Tarhos, a legidősebb fiú volt Árpád örököse, talán 927-ig utódja is** és trónörökös korában a kabarok (és talán székelyek) fővezére. Ezt a feltevésünket igazolja a mai Baranyában lévő Tarhos (Tarrós, A21) és a tolnai Tarhacsia helynév is. Ez a terület szintén annyira jellegzetesen kabar (78, 79, 80, 81, 81a, 81b, 82, 83, 84, 85) és székely (91, 92, 93, 94) kezdeteket mutat, hogy Győrffy éppen ezért veti fel a kérdést, hogy vajon Baranya megye nem tartozott-e a dukátushoz (I. 252.).

Miután ezt megállapítottuk, észre kell vennünk azt is, hogy Árpád helyneveink — az óbudai Árpádföldtől, ahol a fejedelmet eltemették, eltekintve — csak Biharban (A1), Baranyában (A2) és a Csallóközben vannak. Ami a biharit illeti, Győrffy az 1214-ben említett Árpa későbbi módosulásának tartja (I. 595). Ezzel kapcsolatban az a véleményünk, hogy a dolog megfordítva is lehetséges, tehát az Árpa egy helytelenül írt névalak, vagy pedig nem azonos az 1326-ban említett Árpáddal. Mert ahogy Baranyában Tarhos mellett, úgy Biharban is indokolt a két Tarhos szomszédságában az Árpádról nevezett helység. Ahogy Tarhos, úgy Árpád is a kabarok vezére volt trónörökös korában. Ebben semmi meglepő nincsen. Az újság csupán annyi, hogy a bihari és baranyai Árpád helynevek névadójuk trónörökös voltára utalnak már a honfoglalás után, sőt Pannónia 900-ban történt megszállásának idejében is!

Igy érthetővé válik a krónika tudósítása, mely szerint Árpád törzséé volt az a megtisztelő feladat, hogy előnyomulásban az élen, visszavonulásban pedig hátrvédtként harcoljon.

Nos, ez a törzs csak a kabarokból állhatott, akiről a külföldi kútfők jegyezték föl azt, hogy ők járnak első hadrendként a magyarok harcaiban. Árpád viszont nem kabar eredetű volt, hanem a megyer törzs vezérének, Álmosnak a fia. Megyer törzsének és vele együtt egész "megyeri" népének vezérségét tehát csak az új hazában vette át. Az ezer éves magyar hagyomány szerint ő volt az első magyar, aki a Vereckeí hágón átléptette lovával az új ország kárpáti határát. Nos, ez szó szerint igaz lehet, hisz ő vezette az elővédet. (Halálának évszámát Anonymus talán azért tette 907-re, mert ekkor még Solt gyermek volt, akit még, mint ilyent akart trónra ültetni. Úgy véljük, hogy tovább élt)

Üllő Árpád második fia, Konstantinnál Jelech.

Török "ilik", mely szó a fejedelem címe. (gr. Zichy: Magyar östörténet). Úgy véljük, hogy a török "il", "el"—nép és a török "ik"—nagy összetételéből keletkezett a hadnagy — országnagy hasonló értelemben. Helynevekben Üllő-vé módosult. A Dunántúlon nem fordul elő.

Jutas. Árpád harmadik fia, Konstantinnál Jutócsa. E török szó jelentése ízező, tehát inyenc.

Helynévi hagyatéka a Dunántúlra korlátozódik, a Balaton környékére.

Solt. (Zolta, Zoltán) Azonos a szultán szóval, melynek jelentése uralkodó. Árpád negyedik fia, Taksony atyja, s így az összes Árpád-házi király őse. Hogy gyermekkorban nem került a trónra, az biztos (lásd

a Tarhosnál előadottakat), de már az is kétséges, hogy egyáltalán uralkodott-e Tarhos és Fájzs között. Szerény helynévi hagyatéka erre nem enged következtetni.

Ha a magyarok 10. századi hadműveleteiben tükröződő külpolitikájuk egymástól megkülönböztethető korszakait nemcsak külső eseményekből, hanem a fejedelem személyének különbözőségéből is magyarázzuk, akkor a 927 és 936 közötti években elképzelhető egy harmadik fejedelem uralkodása. Ez esetleg Solt lehetett.

Tevel Tarhos fia. Neve a török *teve* szóval azonos. Az a tény, hogy Árpád legidősebb unokája az uralkodásból kimaradt, arra utal hogy legfiatalabb nagybátyja, Solt túlélte őt. Ez ismét egy érv Solt uralkodása mellett.

Fájzs Jutas fia. Konstantinnál Falicsi, mely név a magyar fal igéből magyarázható falánk vagy inyenc értelemben. Tehát ez Jutócsa lefordítása. (Kálmán Béla: A nevek világa, Bp. 1969.) Bizonyos az, hogy 948-ban ő volt a fejedelem. Valószínűnek tartjuk, hogy 936-tól 955-ig uralkodott.

Tas török szó, jelentése kő. Jutas második fiának, Fájzs öccsének tartották (Hóman). Legújabban Györffy fejtette ki igen szellemesen azt, hogy Üllő fia kellett legyen a nem létező Ézelő helyett. (Györffy. Honfg. Bp. 1970.) A nem uralkodó Árpád-házi hercegek (Üllő, Jutas, Tevel, Tormás) birtokaira a helynevek általában a Turul nemzetség ősi területein (Veszprém, Somogy, Tolna és Pest környékén) utalnak. Más a helyzet Tas esetében, kinek nevét a térkép Hevesben és Szabolcsban három helyen is fenntartotta. Ha megnézzük utóbbiak (Tal, Ta4, Ta2) földrajzi környezetét, azt erősen kabar — részben székely — jellegűnek ítélnélük) 4, 3, 10 és 19, 20, 21, 22). Tas, mint már említettük, Fájzs uralkodásakor hosszabb ideig trónörökös kellett legyen, s mint ilyen, a kabarok fővezére. Ezért voltak birtokai a mátrai és felső-tiszai kabar szállások mellett. (Állításunkat még a Ta 3 elhelyezkedése is támogatja.)

Tas trónörökös voltát bizonyítja Konstantinnak Árpád-házi Tormástól 948-ban vett értesülése, mely szerint Árpád unokái közül Fájzs, Tas és Taksony voltak akkor életben és Fájzs uralkodott.

Taksony Solt fia, Szt. István nagyatyja. Valószínűleg 955-től 972-ig uralkodott. A Tisza menti A 391 kivételével a helynevei a Duna mentén, annak teljes hosszán jelentkeznek.

Tormás Tevel fia, Árpád dedunokája. A név a török eredetű magyar *torma* szó melléknévi alakja. Tormás végtelen hálára kötelezte a magyar történészeket azáltal, hogy 948-ban, amikor Bulcsu horka társaságában követségben járt Bizáncban, Konstantin császárt a magyar törzsek neveiről és Árpád leszármazottairól tájékoztatta. Ha ezt nem tette volna, ezeket a neveket nem ismernénk, és térképi előfordulásaikból sem vonhatnánk le tanulságokat.

Ami a Tormás helyneveket illeti, problémátikus a hunyadmegyei (A 411), melyet Csánki, ki e vármegyét földolgozta, nem említ.

Mivel a Tormás név egy tormatermő területre is ráillik (1. Tormafölde, Zala megyében), mint Tormáspusztá Sopron megyében, melyről korábbi említést, mint az 1799-it (Vági András: Magyarországnak leírása III. 514.) nem ismerünk, így nem zárhatjuk ki annak a lehetőség-

gét, hogy az A 411 és A 412 alatti Tormások sem az Árpád-házi hercegek nevét őrzik. A Géza fejedelem nevét őrző Déva (A 48) a hunyadmegyei Tormás tőszomszédságában viszont az Árpád-ház itteni birtoklását tanúsítja.

Géza Taksony fia, Szt. István apja, Magyarország uralkodója 972 és 997 között. Eredetileg Gyeü, Győ (mi törökül fő, legfőbb) és -csa kicsinyítőképző összetétele. A szó török jelentésének megértése nyilvánult meg e név 100 évvel későbbi viselőjének, I. Géza királynak (1075-1077) keresztény nevében, a Magnus névben, mely latinul nagyot jelent, s így értelme a Győ-höz a legközelebb áll az összes keresztény név között. (Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1933. és gr. Zichy: Magyar őstörténet. Bp. 1939.)

A "Géza" helytelen 19. századi olvasása a Gyécsa névnek, melynek helynevekben nyomon követhető fejlődése az alábbi: Győ (A 43, A 44) Győ+csa (kicsinyítőképző)=Gyécsa, ebből a magánhangzó illeszkedés folytán Gyécsa (A 495)+ d (A 42)

Nem lágyított formában: Décsa (A 491, A 492, A 494, A 496, A 498),
Dejcsa (A 499) vagy
Gécse (A 497)

Változatai: Décső (A 49), Decs (A 493), Décs (A 487).

Dé+szláv birtokosképző: va=Déva (A 48, A 47)

(Erre nézve lásd: Kálmán Béla: A nevek világa. 152. Bp. 1969.)

A Gézára valló 23 helynév elhelyezkedéséből azt véljük, hogy a Békésben (A 47, A 491) valamint Tolnában és Baranyában (A 493, A 42) található négy hely Géza trónörökössel, mint a kabarok fővezérével hozható kapcsolatba. A többi már a távol eső területeken (Szlavónia, Erdély, északi Kárpátok) és az Alföld még ritkán lakott részein uralkodói birtokokat — a későbbi közigazgatási egységek csíráit — szervező uralkodóra utal. Az udvarhelyi Décs-falva eredetisége kérdéses.

Koppány Tar Szerind (Zerind) fia, Árpád ükunokája, Szt. István harmadfokú unokatestvére, ki vele szemben, mint trónkövetelő lépett fel a senioratus elvének alapján, lévén ő Géza halála után az Árpád-ház legidősebb férfitagja. Hogy Tarhos, Üllő, vagy Jutas leszármazottja-e, nem tudjuk. Hóman és Gyórfy Tarhos dédunokájának vélik.

Az ötödik Árpád-házi nemzedékből egyedül Koppány helyneveit tárgyaljuk, mivel ő még a 10. sz. végén meghalt. Mindamellett a Koppány helynévanyag sem problémamentes. Koppányról ugyanis biztosan tudjuk, azt, hogy somogyi vezér volt. A helynevek nagyobbik fele (A 51, A 53, A 57, A 58, A 52) valóban Somogyból és a vele határos megyékből való. Még a Komárom melletti Koppán (A 59) helyzete sem lepne meg, de a belsőerdélyieké (A54, A56) és a biharié (A55) meggondolkoztató:

- 1.) Az erdélyiek a Koppány és a Gyula közötti kapcsolat — politika szövetség — révén is létrejöhettek. A bihari semmi esetre sem.
- 2.) Mindhárom utalhat az Árpád-ház Torda környéki (v.ö. A 46, A 37) és bihari (v.ö. A 28, A 1, A 27) birtoklására. Ez esetben a Koppányok nem kirívóak.
- 3.) Lehetnek Koppány kivégzése után annak idetelepített utódairól is elnevezve, tehát a Koppány nemzetségről, melynek létezéséről részben írott bizonyítékok, részben családi hagyományok (éppen az erdélyi gróf Wass családéi) tanúskodnak.

Ha a feltételezések közül a 3.) pontban említett a helyt álló, akkor az erdélyi és bihari Koppány helynevek nem 10.-ik századiak.

A Koppány név különben minden valószínűség szerint a Khagán(=Kapgán=Kapján (A 58)=Kappán (A 59)=Koppán) méltóságra, türkök, avarok, bolgárok fejedelmének címere (melyből a "kán" fejlődött) vezethető vissza.

A nem Árpád-házi vezérek /törzsfők/ nevei

Szabolcs. A magyar szab (to cut) ige származéka, akárcsak a szablya (sabre, mely szót az egész nyugati világ az ívelt egyélű kard fogalmával együtt a magyarból vett át, v.ö. német Säbl, francia sabre, nyugati szláv sabla stb.)

Előd vezérnek — a fejedelmi méltóságban Almos elődjének — fia. (Györffy szerint unokája.) A krónikák szerint a honfoglaláskor már ő volt az egyik törzs vezére. Melyiké? Erre nézve a krónikák — melyek csak a vezéreket ismerik — nem adnak választ, de Konstantin sem ad, aki viszont a törzseket sorolta fel.

A törzsek vezéreinek megfajtásában éppen Árpád és Szabolcs törzsének a meghatározása a legkönnyebb feladat. Miután tudjuk azt, hogy a magyarokat még onogur (=tíz törzs) néven ismerte meg a világ (ó-orosz: ugre, bulgár: ugrin, görög: ongroi, tót: uhri, közép-felnémet: unger, olasz: ungheri, ó-francia: hongre, angol: hungarian, holland: hongaar, spanyol: hungaro stb. lásd Hóman I. 272) és a "magyar" név, ahogy önmagukat nevezik, az egyik törzsnek a megyernek a nevéből terjedt el az egész törzsszövetségre, világos az, hogy a megyer az Árpád-ház törzse volt. Azt is tudjuk, hogy a magyar törzsek rangsorában ez a második törzs volt. Ezek szerint az elsőnek említett nyék az Árpádokat megelőző fejedelem, tehát Előd törzse kellett legyen. E törzsnek a vezére volt tehát a honfoglaláskor Szabolcs.

Ha a térképen megnézzük azt, hogy a Szabolcs helynevek mellett milyen törzsneveket találunk, elénk tárul a törzsnevek elhelyezkedésének egész problématikája. Mert csak a fejérmegyei (S 3), a sopronmegyei (S 6) és a valkói Szabolcsokhoz esnek Nyékek a legközelebb (20, 21, 26, 13, 14). A Tisza mentiekhez (S 1, S 5) és a baranyaiakhoz (S 4, S 8) megyer (7, 12, 29, 27), a biharihoz (S 2) öt különböző törzsnév fekszik közel. Ebből nemcsak azt látjuk, hogy a Szabolcs vezérnév is szétszórtan bukkan föl a térképen akárcsak az egyes törzsnevek, hanem azt is, hogy a törzsnevek szétszórtsága nem okvetlenül honfoglalás utáni, mesterséges széttelepítés eredménye! Mert ugyan ki telepítette volna szét Szabolcsot — halála után száz esztendővel? Szt. István korában ugyanis Szabolcs leszármazottját Csáknak hívták, s mint ahogy birtokjogi okok miatt minden honfoglaló nemzetségnek, úgy Szabolcs leszármazottainak is a Szt. István-kori ős lett a névadója. Tehát Csák nemzetséget ismerünk, Szabolcs nemzetséget nem. (Györffy: Egy krónikahely magyarázatához. Történelmi Szemle 1966. I. Bp. és Györffy: Székesfehérvár feltűnése a történelmi forrásokban. Székesfehérvár Évszázadai I. Székesfehérvár 1967.) Ha Szabolcs leszármazottait Szt. István széttelepítette volna, akkor erről csupa Csák helynév (mint Csákvár, Csákberény Fejérben, Csák Temesben) tanúskodna, nem pedig Szabolcs. Ahogy egy honfoglaló törzsfőnek az ország különböző területein voltak szállásbirtokai, ugyanúgy lehettek sőt kellett,

hogy legyenek "szétszórt" birtokai egy törzsnek is, mert ezek éppen előfeltételei voltak a törzsfő több helyen kialakított szálláskörletének.

Nyitva maradt még az a kérdés, hogy a Szabolcs nevű helyek miért nem mindenütt a Nyék nevűek közelében találhatók. Erre majd az összefoglalásban kísérrelünk meg válaszolni, amikor az összes törzsfő és az összes törzs megtelepedésének jellegzetességeit vezetjük közös okokra vissza.

H u b a. Honfoglaló vezér, akinek körletét a krónikák és a kutatók egyaránt Magyarország északnyugati területén (a mai Szlovákiában) határozzák meg, az Ipoly a Duna és a Kárpátok között. E területen a 10. század közepén Lél volt a vezér, kinek helyneveit ugyancsak H-val jelöltük, mert Huba egyik örököse volt. A csongrádmegyei Lél (H 4) névadója valószínűleg a Becse-Gergely nemzetségből származó Lél volt (Györffy I. 697.), ezért e helyet térképen nem is jelöltük.

A Hubáról és Lélről elnevezett községek egyértelműen az ország Ny-ÉNy-i harmadában helyezkednek el.

Mivel a kürt-gyarmat törzsről nevezett faluk nagy része északnyugaton található, úgy véljük, hogy Huba, majd Lél ennek az összetett törzsnek voltak a vezérei. Lélt a mondákból "kürtös-Lehel"-nek ismerjük. Lehel kürtjének nevezük ma is a Jászberényben őrzött 10. századi faragott csont kürtöt. Amennyire valószínűtlen az, hogy ez a kürt Lél vezéré lett volna (László Gyula: Lehel kürtje, Bp. 1958.), annyira valószínűtlen az is, hogy egy töménynek (ahogy az ősmagyarok a 10 ezer emberből álló katonai egységet, hadtestet neveztek) a parancsnoka egyáltalán maga kürtölt volna. Úgy véljük, hogy az őskrónika keletkezésének idején a regösök énekeiből még ismert volt az, hogy Lél a kürtök vezére volt, azaz a kürt törzsé. A kürt hólavina jelentését és törzs voltát a krónikás már nem ismerve, a magyar kürt szó értelmét helyettesítette be az azonos hangzású törzsnév helyére, s ezért lett Lél a kürtös vezér.

Anonymus Tas fiának mondja. Ez Árpád-házi származást jelentene, ami azonban nem zárhat ki egy törzsfői tisztséget.

Ónd. Honfoglaló vezér. Nevét a krónikák ou-val írják, mely hosszantett ó-t jelent. Ezért szerző e nevet az ón (cin) színesfémből származtatja, melyhez d tulajdonnévképző járult, akárcsak a bihari Vasad (Vas+d) esetében. A magyar vezérek nevei között gyakori az anyagnévből kölcsönzött, mint Ajtony=arany, Tas=kő. Míg ezek jelentése csak törökül érthető, Ondnak a neve régi magyar szó, mely a régiségben az ón (st) és az ólom (pb) jelölésére fölváltva szerepel (ld. TESZ. I.a "cin" szónál). Talán ezt kettősséget fejezi ki az Ónod helynév (O 3), mely 1293-ban Olnodként szerepel.

Az Ónd helynevek túlnyomó többsége a Tisza-vidéken található, mégpedig a Kárpátoktól (ahol Ónd nyári szállásai voltak, mely területet s végül a völgy folyóját a szlávok Ondova=Óndé szóval jelöltek (ld. O 2) a Délvidékig (O 6, O 10). Csak a Kolozsvár melletti (O 8) és a nyugatdunántúliak (O 14, O 7, O 13.) különülnek el az említett nagy területtől.

Az Óndó, Óndód alakok (O 4, O 5, O 7, O 9) archaikus szóvégi magánhangzót őriztek meg. (Helyesen Óndod volna az írás és kiejtés). Példa erre a krónikákban Kund vezér, kit Anonymus még Cundu-nak nevez és "Ound" mellett "Oundu" alak is olvasható.

Önd törzsének meghatározásában hathatós segítségünkre jön fia, Ete. Ez a két vezérnév leginkább a Tarján törzsnévvel hozható kapcsolatba a helynevek, különösen az Ete és a Tarján elhelyezkedése alapján (E19, O3, E16, O4, E3, E4, O5, E6). Lásd még Heténynél.

Kurszán. A nyugati irodalomban Chussal, Chussol (904: Annales Alamannici, Annales Sangallenses) a bizanciaknál Kuszán alakban említett név. Az adatok egy Kusszál=Kusszán=Kurszán fejlődésre utalnak (v.ö. Györffy: Honfg. 196.) Jelentését általában keselyűnek értelmezik, mert a helynevek egy részében megőrzött kusaly=kösély alak a magyar keselyűre mutat, másrészt a Kurszántól származó nemzetség, a Kartal, a saskeselyű, szakállakeselyű (Gypaetus barbatus) török neve: kartal, kartal kusu. A Csallóközben a Kartal (és Karcsa) alak, Szilágyban és Erdélyben a Kusaly alak maradt fenn a térképen.

Anonymus szerint Kündü fia volt. Arab és perzsa forrásokból ismerős az a tény, hogy a magyarok fejedelmének a címe "kündü" (Kundu, Kende, Kend), a tényleges hatalmat felettük azonban a Gyula gyakorolja (Ibn Ruszta: Főnökük neve kündüh. Ez a név királyuknak a címe, mert annak az embernek, aki felettük uralkodik, neve Gyula, és minden magyar arra hallgat, amit nekik harc és védelem dolgában, valamint egyebekben "glh"-nek nevezett főnökük parancsol. Garizdi: Ezt a vezért Kändäh-nek nevezik. Ez az ő nagyobbik királyuk címe. Azt a vezért, aki az ügyeket intézi, glh-nak nevezik; a magyarok azt teszik, amit a glh parancsol. Al Bakri: Királyuk neve kndh. Bendefy: A magyarság kaukázusi őshazája. Bp. 1942.). Bizánci följegyzésből tudjuk azt, hogy 895-ben Nikétász Szklérosz görög patricius az Aldunánál a magyarok fejedelmeivel Árpáddal és Kurszánnal tárgyalt. (Györffy: Honfg. 196.) A külföldi kútfők adatait Anonymuséval egybevetve világos az, hogy Kurszán volt a Kündüh, míg Árpád a tényleges hatalmat gyakorló hadvezér.

A kündü, kende cím nem volt használatos az Árpád-házban. A Kende, Kend helynevek elhelyezkedései révén is a Kurszán, Kusaly faluk folytatásának látszanak. Így Kurszánt tekintjük a vezérek között említett Kond-(Cundu)nak. (A Kend településekkel a "vezéri törzsnevek-nél" foglalkozunk.) Ugyanakkor benne sejtjük a Jenő törzs vezérét is.

Tétény. Honfoglaló vezér. Neve az orchoni feliratokból (691-ből) is ismert tegrin herceg mongolos teghit alakjából származik. Az -ény tulajdonnévképző (akárcsak a -d) későbbi járulék. Anonymus Tuhutum formában őrizte meg nevét, mely az eredeti Tühüt birtokosjelzővel ellátva. (v.ö. Mylord). Ez az -öm birtokosjelző alakulhatott át egy helynévhez inkább illő -ény-re.

A legrégebbi alakot kétségkívül egy 1086-ban kelt oklevél őrizte meg: Tugut, Tuhut. Ezt később Tét-kapunak, Tét-sédnek nevezték. (T6) Ezért szerző bizonyos a többi Tét-nek is Tühüttől való származásában a Tühüt=Tét, Tühüt+öm=Tét-ény fejlődést konstatálva. A T4 alatt tárgyalt Tétény "Tetum" és "Theti" alakban is előfordul. Ennél erősebb bizonyíték alig várható véleményünk helyessége mellett.

Tétényt Anonymus a harka atyjaként tünteti fel. Mi mind Tétény-nyel, mind a harkákkal a keszi törzset tudjuk leginkább kapcsolatba hozni, s így őt tartjuk az erősen szétágazó keszik vezérének.

"V e z é r i" törzsnevek

Ezt az elnevezést abból a kényszerűségből alkalmazzuk, hogy megkülönböztethessük a Konstantin által lejegyzett eredeti törzsektől azokat, amelyek helynévi hagyatékuk alapján szintén törzseknek látszanak anélkül, hogy a hét magyar vagy a három kabar törzs közé tartoznának. Ezeknek a törzseknek a legfontosabb ismertetőjegye az, hogy nevük valamelyik — legtöbbször ismert — vezér nevéből vezethető le, mint Harkány, vagy éppen azonos a méltóságnévvel, mint Kend, Harka, Gyula és talán Örs.

Ahogy neveikből látjuk, ezek a törzsek az előzőekhez viszonyítva másodlagos jellegűek. Értjük ez alatt a keletkezésük időpontját, mely a honfoglalás utáni kellett legyen. Itt mindjárt két kérdés merül fel:

- 1.) Milyen körülmények készítettek a honfoglalás után néprészeket vagy nemzetségfőket újabb törzsek alakítására?
- 2.) Ha a meglévők mellé még újabb törzsek is alakultak, hogy-hogy ezekről Konstantint Tormás herceg nem tájékoztatta? Ezek mind 948-nál később keletkeztek volna?

A két kérdésre lényegileg egy feleletet adhatunk. A szakaszokban lezajlott honfoglalás a törzseknél egymástól elkülönült részlegekben történt megtelepedését eredményezte. Ez a körülmény nagy mértékben megkönnyítette az uralkodóháznak azt, hogy a megyeren kívül más törzsek vezérségét is megszerezze és Árpád-házi családtagokkal töltsse be (Lásd Tas fia Lél esetében). Az eredeti törzsfők jogutódai viszont a megmaradt birtokaikon élő népet új törzssé igyekeztek szervezni, mely nevét róluk kapta; pl. az új Hetény törzs Ond fiáról Etéről. Ugyanakkor az országos főméltóságok alattvalóit is a főméltóság nevéből kezdték nevezni pl. a harkáét harkánynak. Árpád-házi Tormásnak viszont éppen nem állt érdekében a bizánci császárt erről — a fejedelem által legfeljebb csak megtúrt — jelenségről tájékoztatni. Gyula, Harka, Örs és talán Kend helyneveink nem jelentenek okvetlenül új törzsalakulást. Lehetnek Kér, Keszi, Varsány és Jenő törzsbelieknek uruk rangjáról nevezett szállásai is. Bár ezt a lehetőséget merőben elméletinek kell minősítenünk. Ezeknek a helyneveknek az elhelyezkedése az eredeti törzsnevek előfordulási területéhez viszonyítva inkább perifériális. Az egy Örs kivételével ott is föllelhetők, ahol eredeti törzsnevek már igen ritkák vagy egyáltalán nincsenek (Lásd 1.-10. sz. térképeinket.).

H e t é n y. Ond fia Ete nevéből képzett törzsnév. Ete sok képzővel szerepel helynevekben és mindegyik képzős változat előfordul H kezdetűvel is. Az összefüggéseket így ábrázolhatjuk:

E T E	— H E T E
E E T	— H E E T
E E T Y	— H E T Y E N
E T É N Y	— H E T É N Y
E T E S	— H E T E S,
	H E T É S
E T E J	— H E T E L

Még ugyanazon helynév esetében is láthatunk E-s és H-s írásmódot (pl. E 15 Etes és Hetys; E 21 ma Ete, 1475-ben Hethel; E 19 Ethes és Hethes).

Még a hét és Hetes alakok sem a 7 számnévvel azonosak, hisz az E 15 a XVIII. sz.-ból ismert Hetes névén kívül még Hetys-ként is előfordul, mint Hetés (E 13), és Etes pusztaként is. (Gy. I. 719-720.).

Ezeknek az adatoknak a birtokában nem tartjuk azt valószínűnek, hogy Hetény — mely az Etéhez kapcsolható helynevek $\frac{1}{3}$ -át teszi ki — az Ete névtől függetlenül kialakult törzsnév lenne. Különbösen is az -ény képző tudatos képzésnek látszik. Ha ezt elhagyjuk, marad a Het-, Hete- gyök. Mi más lehetne ez, mint Ete?

Miért lett Ete nevéből törzsnév?

Ha a honfoglaláskor Ónd volt a tarján törzs vezére, akkor őt Ete ebben a méltóságában követte. Ha térképre pillantunk, azt látjuk, hogy Ónd szállásai a Kárpátoktól a Bácskáig a Tisza teljes hosszának birtoklását mutatják. Az ország másik főfolyójának partvonala — ahogy ezt Györffy. A honfoglaló magyarok települési rendjéről című publikációjában eklatánsan kifejtette — az uralkodó fejedelem birtokában volt. A többi Árpád-házi hercegnek és vezérnek a kisebb folyókkal kellett beérniök. Ezek után arra kell gondolnunk, hogy Ónd a fejedelem után kellett következnie rangban. Ez akkor lett volna így, ha a Gyula méltóságot birta volna. Ónd Gyula voltának sem Anonymus, sem a krónikák ellent nem mondanak, mert egyedül Anonymus említi Óndot a honfoglaló vezérek névsorában, ahonnan Gyula hiányzik, míg a krónikák ismerik Gyulát, de náluk Ónd hiányzik. Ha Ónd és Gyula (azaz a Gyula) közé egyenlőségjelet teszünk, áthidaltunk egy ellentmondást, mely csak látszólagos volt. (Ugyanezt Tétényről is mondhatnánk, kit szintén nem említenek a krónikák, de mi a Horka atyját inkább harkának véljük.) Ha a honfoglaláskor még Árpád volt a Gyula (Györffy id.m.), akkor Árpád fejedelemmé választásakor válhatott Ónd Gyulává, de fia, Ete aligha követte őt ebben a méltóságban is. Györffy nyomán ugyanis Bogátot tartjuk a honfoglalókat követő generáció Gyulájának. Úgy véljük, hogy Bogát, elődje törzsének, a Tarjának vezérségét is magának vindikálta. Ez készíthette Etét és a hozzá hű törzsrészleget egy másik törzsnév használatára. Olyanéra, amelyik kihangsúlyozza az Etéhez tartozást.

Így magyarázatot nyer a tarján törzsnév hiánya Pannónia nagy részén, a Tiszaháton, a Szamosközben, mert itt már Hetényként jelentkezik.

Berény. Hetényhez hasonlóan képzett törzsnévnek látszik. A Berény, Berencs, Biri és a — Györffy által még idesorolt — Bercel (Gy. I. 44.) közös gyöke a Bér vagy Bir személynév, mely a török ber- vagy bir- = adni ige tövére vezethető vissza. (TESZ I. 280.) A magyar bér szó eredeti jelentése adomány lehetett, és így értelmezhető a régi személynév is "Ber", mely a Váradi Regestrumból 1214-ből adatolható. Problématis az azonban, hogy Bér nevű vezért a kútfők nem említenek. Emlékét mégis fönntartották a helynevek (B. I. II. III.) és a trencsényi Biróc (1332: Bir), szlovákul Birovce, Biré jelentéssel. Éppen ez igazolja Bir személy voltát.

Hogy ki volt ez a Bir vagy Bér, azt nem tudjuk. A helynevek az ország északnyugati harmadában birtokos személyre utalnak. A Be-

rény törzsnév viszont föllelhető mindenütt, ahol törzsnevekkel találkozunk. Leginkább a Kér-ek szomszédságában. (B 26, B 23, B 15, B 14, B 19, B 20, B 5, B 2, B 3, B 6). Talán a kérből kivált részleg, Bér vezérlete alatt viselte a Berény (Berend, Berencs stb.) nevet.

A hunyadmegyei Branyicska (B 29) 1329-ben még Baranchka, mely az abaújvári Berencs 1318-as Barach, Berench alakjaival rokon, tehát éppúgy Berénynek tekinthető, mint az. Ugyanakkor a másik hunyadi Berény (B 13) régi voltára nézve nincs adatunk.

Ladány. A Hetényhez és Berényhez hasonlóan személynévből képzett törzsnévnél látszik. Gyöke a Lád név a Bulcsu vezértől és harkától származó nemzetség Szt. István-kori őséne a neveként ismeretes. Csakhogy erről a Ládról nehezen képzelhető az, hogy törzsalapító vezér lett volna. István király kora ehhez már későnek minősül. A sopronmegyei Ládony (L 15) mégis vele kapcsolatos, ahogy ezt az egyértelmű Lád+ony képzés és a szomszédos Kál (Sajtoskál, Csánki III. 591.), a nemzetség őseről, Bulcsu atyjáról nevezett hely mutatja. A többi Ladány és Ludány hely inkább a Tisza vidékére jellemző. A Lád személynév előfordul itt is és később is. Borsodból ismert az 1293-ban Ládházának nevet adó Laad (Györffy I. 795.). Így aztán föltételezhetünk egy 10. századi Ládót is, mint egy törzsrészleg fölött uralkodó vezért, kinek népe magát Ladánynak nevezte.

Kend. A nevére nézve lásd a **Kurszán**-nál mondottakat. A név magánhangzói a forrásokban és a helynevekben nagy változatosságot mutatnak. Kündü, Kende, Kundu, Kond, Kend, Kund alakok ismeretesek. Idetartozik a marosszéki Kendő is, utólagosan megnyúlt ő-jével, mely egy Kendé-re vezethető vissza és semmi köze a fejkendőhöz. Az n mássalhangzó néhol kiesett és helyét a megelőző magánhangzó e, u vagy ü megnyúlása töltött ki. Kend=Keed=Kede (K 9) Kündü=Küde=Kyde=Kigye (K 4 és K 17) Kundu=Kúdu (K 5 és K 6).

A Kuduk idevonása magyarázatot igényel. Az 1172-ből ismert Kundumat, Kundumart alakban is előfordul (Makki: Erdély népei a középkorban Bp. 1941.) Utóbbi a Kender növényre is visszavezethető köndörnek olvasva. A köndörből azonban kender lett és nem kudu. A kudu alak hitelessége mellett szól a Bethlen melletti Kudu is, (K 6) melynek etimológiája még tisztázatlan (Kniezsa KM 261/60.). Ha a Kudumat Kundumartból származott, akkor a Kudu is Kundu fejleménye. Az 1392-ből ismert Koldow alak hosszú magánhangzókra utal: Kondó=Koudó=Koldó=Kúdu (v.ö. Ónod=Olnod fejlődéssel, mit egy Ound-ra vezettünk vissza.)

A Kingyed (K 16) és Kengyiasziget (K 13) alakok Kendből származása viszont kérdéses. Reuter utóbbit a kengyel szóból magyarázza. (A tudományos helynévgyűjtés a történeti és többnyelvű névanyag figyelembevételével. Pécs 1970.), a folyó kengyelalakú kanyarulata folytán. E szó a vízrajzi köznevek között sűrűn előfordul.

A Kend helynevek elhelyezkedése annyira sajátos, hogy sem a törzsnevek, sem az eddig tárgyalt vezéri törzsnevek szétszórtságához nem hasonlítható. Tízszor fordul elő Erdélynek azon az északi és keleti részén, melyet gypű választott el a Gyula tartományától. Ennek az országsávnak — centrumból nézve — kiindulásánál kétszer találkozunk Kurszán névvel Kusaly alakban (Szilágyban és Dés mellett). Ezek a Kendek messze túlhaladják a törzsnevek vonalát. Kisebb mérték-

ben jellemzőek a Rába mentére is (K 25, K 14 melyhez K 21 és K 22 is kapcsolható). Ezek kiindulásánál a csallóközi Kurszán (Korzan víz-név, Gy. Honfg. 202.) található. A bars megyei K 12 Korszán közelében, a pilisi Konde (K 19) Kurszán vára fölött keletkezett.

Még egy összefüggő Kend vonulatnak fogható fel a Borsodi K 1, K 15 és a sárosi K 2, miket talán — a közelebbről nem topografizált — heves megyei K 18 kapcsolt Kurszánvárához.

Ugyanakkor föltűnő a Kend név hiánya a Tisza mentén, a Körösök vidékén, Délerdélyben és a Bánátban. Amennyire bizonyos a kende méltóságnév és a Kurszán személynév kapcsolata, annyira bizonyosnak látszik a Kende helynevek elterjedési területén a gyulával szembeálló szándék. Tehát egy: Kurszán=Kende, majd: nem-gyula=kende tendencia. Éppen ez egy döntő érv a mellett, hogy a Gyula hatalma az Erdélyt kettészelő gyeprükről északra nem terjedt ki.

Örs. Magyar szó, jelentése az örével rokon. Míg az ör egy személy is lehet, az örs maga az örség, az örök központja. E szó használatos az előörs megnevezésében is, inkább mozgó biztosító részleg értelemben. Angolul a patrol, a vedette (=lovass örség) látszik hasonló értelműnek.

A magyar örs helyneveknél problémát okoz, hogy Anonymus Örsurat (Ursuur) és apját Acsádot vagy Ocsádot (Ousad) honfoglaló kabar (kún) vezéreknek mondja, a többi krónika egyenesen a hét vezér közé sorolja Örsöt (Urs). Anonymus szerint Örsúrvára és talán a bodrogközi Öros (egy Ursu=Urus=Ewrus fejlődést feltételezve) tekinthető Örsúr helynévi hagyatékának a krónikák szerint viszont az összes Örs. Így Örs az összes többi vezért és a fejedelmeket is meghaladja helyneveinek mennyiségében és a hatáskörébe tartozott terület kiterjedésében.

Ennek a szokatlan jelenségnek az okát kutatva, vizsgáljuk meg az Örsök elhelyezkedésének a sajátosságait. Először is azt láthatjuk, hogy a 30 Örs közül 25 folyóparton (vagy a révhez vezető úton) és a Balaton partján települt. 6 a Duna, 4 a Balaton, 3 a Rába, 2 a Tisza, 1-1 pedig a Bodrog, Sajó, Tarna, Zsitva, Vulka, Mura, Sárvíz, Kapos, Béga és Maros mentén. Tehát nem kis patakokról van szó, hanem éppen a főfolyók révjeiről és a legnagyobb tó partvidékéről. Az Örsök környezetét tanulmányozva szembe ötlő a kabar helynevek közelsége:

Örs mellett (közelében) Kabartörzsi hn.:

☆	▲	☆	▲
1	— — — — — 2	16	— — — — — -
2	— — — — — 3	17	— — — — — 87
3	— — — — — -	18	— — — — — 82
4	— — — — — 18, 19, 17	19	— — — — — -
5	— — — — — 23, 23a	20	— — — — — (106)
6	— — — — — (36)	21, 22	— — — — — 110, 109
7	— — — — — 37	23	— — — — — 111, 112
8	— — — — — -	24	— — — — — (98)
9	— — — — — -	25	— — — — — 5
10	— — — — — -	26	— — — — — 39, 38
11	— — — — — 89b	27	— — — — — 76
12	— — — — — 89b 88	28	— — — — — -
13	— — — — — 69, 70	29	— — — — — -
14, 15	— — — — — 86	30	— — — — — 34

Az Örsök mellett található kabar törzsnevek megoszlása:

10 Varsány

11 Tárkány

5 Káliz

1 Kozár

Csak 9 Örs mellett nem regisztrálhatunk kabar törzsekről nevezett helyeket.

Azt is megállapíthatjuk, hogy az Örsök (a 8. és 9. kivételével) nem lépik túl a kabar gyűrűt. Hiányzanak Biharban, egész Erdélyben, a Bánát DK1-i nagyobbik részében, egész Szlavóniában, a Duna és Dráva szögletében és az ÉNy-i országrészen (Pozsony-Nyitra vidéken.).

Ezek után bizonyos az, hogy az Örsök nem Örsúrnak és nemzetségeinek magánbirtokai voltak. Bizonyos az, hogy az örsök kabarok voltak, mégpedig a honfoglalás folyamán azzal a speciális feladattal megbízva, hogy mint **előörsök** az alkalmas folyami átkelőhelyeket birtokba vegyék és a hadsereg egységeinek azokon keresztüli mozgását biztosítsák. Ez az átkelőhely- és útgócpontbiztosító szerepkörük az egész 10. sz. folyamán meglehetősen. Vezérüket, az **ör-nagyot**, ki egy központi helyről (nyilván a fejedelem mindenkori tartózkodási helyéről) gyakorolta fölöttük a parancsnokságot és gondoskodott megerősítéséről, utánpótlásról, Örsúrnak hívták. Ez tehát nem személynév, hanem méltóság megnevezés, akárcsak a Gyula. Egymás után több személy is lehetett Örs-úr.

Hasonló következtetésre jutott Györffy is (Honfg.), aki az Örs névben kabar törzsnevet sejt. Csakhogy az Örsök kabar voltát éppen nem a kabar törzsnévből képzett helyneveknek az Örsök melletti sűrű előfordulásából vezeti le, hanem éppen abból a tényből, hogy az Örsök a bihari, nyitrai és krassói dukátusok területén hiányzanak. Ez esetben az Örs helynevek csak e törzs kivételes előfordulására, szórványtelepeire utalnának.

Mi nem látjuk kivételes, szórványos jelenségnek azt, hogy az Örsök a stratégiai fontosságú átkelőhelyeken települtek. Azt sem, hogy kabar törzsnevek közelében fordulnak elő, és éppen olyanok közelében, amelyek sűrű előfordulásából éppen a bihari dukátus kabar jellegűnek minősül. Végül azt sem, hogy azokon a déli területeken, melyeket a Gyula főnhatósága alatt állóknak tartunk, hiányzanak. A véletlen szétzóródás vagy erőszakos széttelepítés miatt nem terjedt ki erre az országrészre is?

Azt is láthatjuk, hogy nem volt minden vezérről nevezett helynév vezéri magánbirtok. Ezért használjuk terminus technikusként a vezéri törzsnév kifejezést.

G y u l a. Méltóságnév, bolgár-török eredetű. Eddigi fejtegetéseink során már lépten-nyomon találkoztunk vele. Kurszánnál kapcsolatban idéztük az arab és perzsa kútfőknek a kendére és a gyulára vonatkozó adatait. A 950 körül író Konstantin a harkával együtt említi a gyulát és szükségesnek látja leszögezni azt, hogy ezek nem személynévek, hanem méltóságok, és a Gyula előbbrevaló a Harkánál. (A Kendéről ő már nem szól.) A magyar krónikák szerzői nem kortársak. Ők Kendét, Gyulát és Horkát (kit csak Anonymus ismer) személynévnek tartják. Tévedésükben közrejátszhatott a névelőt nem ismerő latin nyelv is. Nem tudták megkülönböztetni a **gyulát** Gyulától. Tőlük az alábbi információk származnak:

Gyula, jóllehet a többiekkel Pannóniába bejött, utóbb az erdélyi részekben lakozott (Szentpétery).

Gyula nagy és hatalmas vezér volt, aki Erdélyben vadászat közben nagy várost talált, melyet még hajdan a rómaiak építettek. (Szentpétery).

Tétény fia Horka, unokái Gyula és Zombor békében uralkodtak, míg Zombor fia Gyula Istvánnal szembe nem szegült (Anonymus).

Az Annales Hildesheimenses adata az 1003. évből: "Stephanus rex Ungaricus super avunculum suum, regem Julum, cum exercitu venit; quem cum comprehendisset cum uxore et filiis duobus, regnum eius vi ad christianitatem compulit. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores, ed. Pertz.)

Ezekből a tudósításokból a következők derülnek ki:

- 1.) A gyula közjogi helyzetében a honfoglalás után lényeges változás állott be. Azelőtt az ő kezében volt a tényleges hatalom, azután már annyira nem, hogy bizonygatni kell nem személynév hanem méltóság voltát.
- 2.) A gyulák erdélyi tartományurak voltak, de ez a területi elkülönülésük másodlagos volt, hisz "a többiekkel Pannóniába bejöttek" és csak utóbb lakoztak az erdélyi részekben. Ebből mindjárt az is kiderül, hogy azok, akik az erdélyi részekben lakoztak, általában nem "jöttek be Pannóniába", tehát nem Verecke híres útját járták meg Árpáddal, hanem más úton hatoltak a Kárpátmedencébe. Ezeknek az ura lett azután a gyula.
- 3.) A "Gyula" (melyik?) a római eredetű Apulumba, azaz Gyulafehérvárra telepedett.
- 4.) Az utolsó gyula volt Szt. István anyai nagyapja.

Nem informálnak kútfőink az egyes gyulák nevééről. Ez a hallgatás eléggé megnehezíti az alábbi kérdések kiderítését:

- 1.) Öröklődő méltóság volt-e a gyuláé egy családon belül?
- 2.) Magasabb méltósága mellett törzsfő is volt-e a gyula, s ha igen, melyik törzsé?

A problémát csak fokozzák a magukat Gyulától származtató nemzetségek. Anonymus Tétény unokáinak mondja Gyulát és Zombort, kiktől a pannóniai Maglód nemzetség és — egy másik fejezetében említve — az erdélyi Gyula és Zombor családja származik. Györffy rámutatott arra, hogy Zombor nem egyenlő Zsomborral és, hogy a Maglód nemzetség valószínűleg Anonymus hatására kezdte magát Gyula-Zsombor nemnek nevezni. Tény az, hogy némelyik Gyula helynevünk esetében a Maglód nemzetségben kell a névadót keresnünk, s ez esetben nem egyik gyula településével van dolgunk. Ugyanakkor az utolsó gyulától származik a Kán nemzetség. Ezért a Kán helyneveket Gyula jellegűnek minősítettük.

A gyulaság öröklődése — mindaddig, amíg a gyula országos méltóság volt — nem látszik valószínűnek. Ha föltételezzük szerepkörének a későbbiekben egy tartományúri szintre szűkülését, akkor már a törzsfőkhöz hasonló öröklődési rend elképzelhető.

Ami a gyulák személyének meghatározását illeti, kútfők, krónikák és helynevek segítségével az alábbi hiányos névsort prezentálhatjuk: 904 előtt Árpád, akire "minden magyar hallgatott, amit nekik harc és védelem dolgában, valamint egyebekben parancsolt" (v.ö. Györffy: Honfg.).

904-920(?) Ónd. Ez szerző véleménye. Hóman és Györffy Tétényben sejtették az idősebb gyulát, miután Anonymus neki tulajdonítja Erdély elfoglalását és őt mondja a (fiatalabb) gyula nagyapjának. Ezzel szemben azt hozzuk fel, hogy Anonymus kifejezetten a Szilágy-ság és ÉNy. Erdély elfoglalását tartja Tuhutum művének. A Tétény — Tét helynevek is — az egyetlen T 5 kivételével — az ország északi felére jellemzőek. Anonymus a harkát mondja Tétény fiának, a gyulát csak unokájának. Amint értesültünk: „a gyula előbbrevaló a harkánál”. Tétényt Anonymus vezérnévsorában az utolsó helyen említi, Óndot viszont Árpád, Szabolcs és Kond, tulajdonképpen három nagyfejedelem után közvetlenül. Amint említettük, Dunát birtokló Árpád után a legelőkelőbb helyet az egész Tisza mentét birtokló Ónd töltötte be. Végül: az Ónd helynevek Erdélyben is föllehetők. (O 8, O 9.)

920-940(?) Bogát. Vajay és Györffy valószínűnek tartják azt, hogy gyula volt. Föltevésünket alátámasztja Bogát erdélyi helyneveinek elgyula volt. Föltevésüket alátámasztja Bogát erdélyi helyneveinek elhelyezkedése (Györffy, Honfg. 7. kép) a Szamos, Aranyos, Maros és Olt partján. Bogát magas méltóságára (Györffy Szabolcs nagyfejedelem fiának tartja) mutatnak a nyugati kútfők, kik a magyarok két „királyáról” „Dursac”-ról (Tarhos) és Bugátról írják azt, hogy jó barátságban voltak Berengár lombard királlyal, akinek 921-ben segítségére siettek (Liudprand, Aventinus).

(?) 970-1003. Szt. István anyai nagyapja, Sarolt apja volt az utolsó gyula. Az ő elődje volt Konstantin vendégbarátja „Gyula” bizanci patricius, ki ott meg is keresztelkedett, és akinek nevét nem tudjuk. Az utolsó gyulát lengyel forrás Procuinak nevezi, de ez a szláv „prok” =maradék és „uj”=nagybácsi összetételre visszavezethető név (Melich véleménye) éppúgy egy török név fordítása kell legyen, mint az ugyanebben a forrásban szereplő „Beleknegini”, ami a Sarolt név (sar+aldy=fehér menyét, fehér hölgy) lefordítása. A „prok” egy török „kal” (=marad) megfelelője lehet. Az „uj” nem biztos, hogy fordítás. Lehet egy olyan név is, melyből a kál szláv szóval helyettesített, az „uj” pedig változatlan maradt, miután szlávul is van értelme. Ilyen név esetleg az Anonymus által Ónd egyik leszármazottjának tartott „Colsoy”. Kölcsy Dezső ebben a Kolcsoyban vélte a Sente-Mágocs nemzetség őseit, Kölcsét fölfedezni. (Györffy I. 882.) Kolcsoj mindenesetre egy 10. századi személynév kellett legyen Ónd családjából. Talán Ónd gyula dedunokája.

„Prokuj”=Kolcsoj föltevésünket azonban nem támogatják a helynevek kellőképpen, mert a Kalocsák kifejezetten észak-erdélyi nevek és egy ottani nemzetség szállásai (Makkai: Erdély népei a középkorban). Kölcsé pedig Szatmárban van, tehát nem Gyulafehérvár környékén és a Küküllők vidékén, ahol Györffy „Prokuj” gyermekeinek téli és nyári szállásait a Bonyha, Buja és Sarolt helynevekben kimutatta. (Honfg. 11. kép.)

Visszatérve a gyulákkal kapcsolatos nyílt kérdésekre, azt láthatjuk, hogy a gyula néha Árpád-házi herceg volt, néha más törzsből származó vezér. Néha maga is törzsfő, néha csak törzsfőnek ivadéka. Ezek szerint a hét törzs közül egyik sem volt a mindenkori gyula törzse. Ha beszélhetünk egy Gyula törzsről, akkor ez tipikusan „vezéri törzs”, azaz a honfoglalás után egy vezér alatt egyesített többféle

törzstörédék.

A másik értékes észrevételünk az lehet, hogy a gyula méltóság viselőinek helynevei nemcsak Dél-Erdélyben, hanem egész Dél-Magyarországon föllelhetők. Árpád első szállásai Dél-Biharban és Pécs mellett vannak. Őnd eredetileg a Felső-Tisza vidékén és Zemplénben volt honos. Erdélyi szállásai mellett a bácskaiak (O 5, O 6) és a szlavóniai (O 10) már gyulasága idején keletkezettek. Bogát helynevei is egyaránt jellemzőek Erdélyre és Délkelet-Dunántúlra. Általában azokra a területekre, amiket mi kistérségeinken G betűvel, a Gyula kezdőbetűjével jelöltünk.

Harka. A kende és a gyula mellett a harmadik méltóság a 10. századi Magyarországon. Korábbi kutatók a gyulát és a harkát főbírónak, főpárnak vélték. Ilyen, a nép egészére kiterjedő hatáskör mellett nehezen érthető a két méltóság területi elkülönülése. A gyulák déli, majd délkeleti tartományúri jellege mellett ugyanis a harkák északnyugati és nyugati területei illetékességét konstatálhatjuk.

Vizsgálódásainkat megkönnyíti az, hogy Kál harkának és fiának Bulcsu harkának a nevét ismerjük Konstantin művéből. A Kál és Bulcsu helynevek Pannóniának a Fertő és a Balaton között elterülő, északnyugati harmadára jellemzőek. (Györffy: Honfg. 10. kép.) Megtaláljuk Kált Hevesben is (1352: Haromkaal), Temesben (1211: Kaal) és Bulcsuval együtt Belsőerdélyben (Marosszékbén Kál, 1332: Kaal, Tordában Bulcstelke, 1358: Buchtelku, Györffy id.m. és Csánki V. 696.) Ezekből az erdélyi helyekből a Maros mentén és a Bácskán keresztül négy Bulcsu nevű falu vezet a baranyai Bulcsó és Harkány felé. Györffy szerint a harka sósükségletét erdélyi sóbányákból saját embereivel szállíttatta, akiknek szállásai lehettek a Torda és a Balaton vidék közötti Bulcsu falvak. Az általa felsorolt Bulcs (Lippától keletre, 1225: Bulch), Bulcsuföld (Zenta mellett, 1224: terra Bulsu) Bulcsúszéke (Zombor mellett, 1416 Bwchw Zeke) mellé még felsorakoztatjuk a Szászvárostól délre fekvő, hunyadmegyei Bucsum-ot is (1439: Bwchyn, 1462: Bwchon, Csánki V. 80.) mely a Maros menti úttól 12 km.-re délre fekvő, tipikus "átvonuló szállás", miután az út mente nem Bulcsu birtoka volt.

Kál és Bulcsu tehát Pannónia nyugati felén mutatják a harka uraságát. Maguk a Harka-Harkány-Harkály-Harkács helységek a Ha.7 és Ha.8 kivételével a Dunántúl és É. Magyarországon találhatóak és itt vannak a Hartján nevű faluk is, miket Györffy ugyancsak a Harka származékainak tart. (Honfg. 231.) A Harkák és Hartjánok sávjába pontosan bele illenek a Tét és Tétény helységek.

Mindebből azt látjuk, hogy a kezdetben dél-magyarországi Gyulával egy észak-magyarországi Harka állítható párhuzamba, a későbbi dél-erdélyi, tehát DK.-magyarországi Gyulával viszont egy ÉNy.-magyarországi Harka. Funkciója a Gyulának és Harkának egyaránt hadvezéri és több törzs fölé kiterjedő kormányzói jellegű lehetett.

Hogy mennyi volt a több törzs? Éppen a harkával kapcsolatban figyelhető meg a két törzs fölé terjedő hatalom. Magyarország északnyugati harmadában a keszi és a kürt-gyarmat törzsek dominálnak. Közülük a Keszit tartjuk a harkák törzsének. (A hetedik törzs élén a hetedik vezér.) Tudjuk azt, hogy a magyar hadseregszervezés hadműveleti egysége a tömény volt, mely 10.000 lovasból állott. Nem tételez-

hetjük föl azt, hogy mindegyik törzs egy-egy töményt tudott kiállítani, hiszen a kabarokkal és székelyekkel bővült magyar törzsszövetség így 90.000 huszárral rendelkezett volna, mely a 10. sz. elején Európa meghódítására elegendő haderőnek vélhető.

Inkább azt hisszük, hogy Árpád három töménnyel rendelkezett. Az egyik a fejedelem, a másik a gyula, a harmadik a harka töménye azaz hadteste volt. Miután kilenc törzsről beszéltünk, három kellett egy tömény kiállításához. A fejedelem hadteste a nyék a megyer és a kende jenő törzséből alakult, a gyuláé a kér és a tarján törzsből, a harkáé a keszi és a kürt-gyarmat törzsből. A gyulát is és a harkát is kiegészítette a fejedelem a kabarok és székelyek ezredeivel, mik a trónörökös vezetése alatt állottak. Így a fejedelem — örököse révén — jelen volt minden hadi vállalkozásban. Erre utalnak általában a kútfők akkor, amikor a magyarok nyugat-európai vállalkozásairól írva egyszerre két "király" azaz vezér nevét közlik. Tarhos és Bogát, Bulcsu és Lél, Lél és Súr közös vállalkozásokat vezettek.

Súr. A 955-ös hadjáratban Lél vezértársa volt az Annales Sangallenses maiores és a Chronicon Eberspergensis szerint. (Györffy: honfg. 221.) Neve valószínűen a Csúr, török méltoságnév változata. (Gombocz, Németh Gy., Szabó K., Györffy). Ez azért is föltehető, mert a Csúr helynevek Komárom és Veszprém megyében, a Súr nevekkel bővelkedő nyugati országrészben, illetve Szabolcsban, a Tisza-vidéki Surány és Sarud közelében találhatók. Mi ugyanis utóbbiakat a Súr-ány és -d képzős alakjainak tekintjük, a Tét=Tétény, Ete=Etény, E-téd, Bér=Berény, Beréd mintájára, még egy Súrud=Sarud, ill. Saród fejlődést is föltéve. E helynevek zöme egy ÉNy.-Ny.-magyarországi törzsfőre utal, akárcsak a Huba helynevek. A Lél nevek elhelyezkedésével összevetve, szembeötlik emezeknek a nyitrai dukátusban, a Me-gyer és Nyék törzsnevek területén észlelt sűrű előfordulása, míg a Súrok e terület körül és a Dunától délre is találhatók. Ezek szerint a 10. sz. közepén Lél volt a nyitrai Árpád-házi herceg, Bulcsu — a keszi törzs vezére — volt a harka, míg Súr a másik, zömmel északnyugati törzsnek, a kürt-gyarmatnak az élén állott. Még a Tisza vidéki Surá-nyok is a kürtgyarmat itteni helynevei közelében települtek.

4. Útbaigazítás az "Adattár" használatához

A fejlécen megnevezett rovatok lehetővé teszik a térképeken föltüntetett **helységek nevének** — e név témánk szempontjából **jelentőségének** — ismertebb földrajzi fogalmainkhoz (vármegye, város, folyó) viszonyított **fekvésének** és **korának** megismerését; és megfordítva: bármilyen oknál fogva érdekesnek vélt helynév térképi azonosítását.

A **helynév sorszáma** a térképen a helynév jelével (O o ▲ ☆ †) **azonos jelű ábra mellé írt számmal** egyezik.

A **törzsnevet** nagy karikával és törzsenként megkülönböztetve jelöltük. A számozás minden törzsnél külön-külön 1-gyel kezdődik az "A" jelű területen és folyamatosan halad addig a területig, amelyen az illető törzsnév utoljára szerepel. (Pl. a Nyék esetében az "A 10"-es területen található a 28-as sorszám alatt az utolsó, a Kér típusú pedig az "A 4a" területen a 45-ös számmal ér véget.)

"Törzsnév" alatt itt csak a 7 magyar törzs nevét értjük.

A **kabar** és **székely** típusú helységeket azonos ábrával, de különböző színnel jelöltük (A kabarok feketék, a székely fehér). A kabar törzseken belül nem tettünk színben megkülönböztetést, hisz ezek történelmi funkciója azonos volt. A kabar és székely típusú helynevek számozása folyamatos. (Nem úgy, mint a 7 törzs esetében.)

Vezérnevek. A szám előtt betű utal a vezér személyére vagy családjára. Az Árpád-ház tagjainak a jele "A". Az Árpádról nevezett helységeket egyjegyű számmal jelöltük. Fiairól (2. nemzedék) nevezettek többjegyűek, de mindig 2-vel kezdődnek, unokáiról (3. nemzedék) nevezettek 3-mal, a 4. nemzedék 4-gyel, az ötödik 5-tel kezdődő többjegyű szám. Kivételt képez Tas, aki Árpád unokája volt. A róla nevezett helységek jele "Ta"+egyjegyű szám. A magyar olvasó tudatában Tas (Anonymus Gestája és így az iskolai történettanítás következtében) egyik törzs honfoglaló vezéréként él és nevét nem az Árpád-ház tagjai közt fogja keresni.

Hubának és utódjának, Lélnek azonos jelet adtunk: "H". Másként jártunk el azonban Ond (jene: "O") és fia Ete (jele: "E") esetében. Mi a sokak által törzsnévnek tekintett "Hetény"-t Ete nevéből vezetjük le, s így a Hetény településeket is "E"-vel jelöltük. Az Ond- és a Hetény helynevek területi előfordulása közötti különbségekre azonban a különböző betűvel akarjuk fölhívni a figyelmet, bár a karikák egyformák a törzsazonosság folytán.

A különböző X. századi vezérnevek földrajzi előfordulásában nem látunk okvetlenül birtokos megjelölést. A különböző honfoglaló törzsek ugyanazon vezér alá rendelt töredékeiből — általunk vezéri törzsnévként nevezett — új néprészek kialakulását regisztráltuk. Ilyennek tekintjük a Hetényt, a Kendet, a Berényt, esetleg a Ladányt és a Gyula és Harka "törzseit". (v.ö. a Harka=Harkány képzést az Ete=Etény, Hetény képzéssel!) A Gyula "G" jelével jelöltük a tőle származó "Kán" nemzetségszű és a vele szoros kapcsolatban álló Ajtony nevét viselő helységeket.

Az Őrs típusú helyneveinket — elhelyezkedésük érdekessége folytán — csillaggal különböztettük meg.

Az Ausztria területén lévő Unger- és a Morvaországban található uhersky- (tehát: magyar-) összetételű helységeket külön jellel jelöltük.

A határvédelemmel kapcsolatos összes helység jele u.az: A határ hullámzásának különböző stádiumában, azaz más és más területen kialakult örvonalakra az alcímekben utalunk, és a számozás is — mindig újabb százas csoporttal kezdődően — ehhez igazodik. A második rovatban itt a **helynév típusának jele** olvasható. E jelölésekhez az alábbi magyarázatot nyújtjuk.

Az "A" betű az "ör" fogalom különböző kifejezéseit jelöli.

A 1=ör

A 2=Strázsa. Szláv; jelentése örség. A középkor végén a huszita háborúk, cseh zsoldosok fölfogadása révén annyira elterjedt, hogy sok helyütt az eredeti magyar ör-t háttérbe szorította. Lásd 104 és 105-nél "Strázs", de 1272-ben még "ör". 118.: 1332-ben még "Hewr"—ör, de 1427-ben már "Strazahaz", 140.: "Strázsa", de 1217-ben még "Gömör-ör". Vagy az Őri-Strázsa hegynevet (257.).

A 3=Warte. Német; jelentése leshely.

Várta. Előbbi megmagyarosodott formája.

Warn. Német. jelentése figyelmeztető.

A 4=Les.

A 5=Exploratores. Latin: jelentése kémlelők. Kizárólag okleveles adat. Olyan helységgel kapcsolatban, mely csupán neve alapján nem hozható a határvédelemmel kapcsolatba.

A 6=Szemes, (-szeme, -szem). Véleményünk szerint a szemlélés, tehát figyelés jelölésére alkalmazott helynév. Szlavológusok egy szláv "Szemény" személynevéből próbálták származtatni. Ez azonban nem bizonyítható és korántsem olyan kézenfekvő, mint a magyar "szem"-ből való származtatás. V.ö. az A 8-cal! Ide vontuk a szláv Ocskó (=szemecke) neveket is.

A 7 Vigyázó, Rejtek

A 8 Megnéző

Látó

A 9 Speculator. Latin, az előbbieket fordítása oklevelekben a figyelők jelölésére.

A "B" betű a fegyveres örség jelölésére vonatkozó helynevek jele.

B 1=Nyilas. A középkorban nyilas fegyverzetű férfiakkal tele volt az ország. Helynévjelölésre csak ott jöhetett számításba a nyilas szó, ahol ilyen nyilasok készenlétben álltak. Ez pedig a mindenkorri határokon, a gyeplőknél volt.

B 2=Lövő. (Lő-) Lásd a B 1 megjegyzését, melynek igazságát e helynevek területi elhelyezkedése is igazolja.

B 3=Lövérs. A lövő változata. Igen régi elnevezés, csak kevés helynévben maradt fenn. Ausztriában, vagy Lewer Leber Lebar változáson ment át, rendszerint -n többesszámragot is fölvéve (v.ö. 708), vagy "Lee"-vé rövidült. A magyarországi Lévárd, Lévárt alakok a "Várta" hatására fejlődhetnek így a Lövérből. Török megfelelői Okány és Oka (154a és 938a).

B 4=Lok és Lócs. Szláv; jelentése nyíl. Jelzett helyneveinknek a szláv "nyíl"-ből való származtatása erősen vitatott, miután egytagú szavak eredetére mindig többféle magyarázat kínálkozik. Ezért csak azokat a helységeket vettük fel adattárunkba e típusból, melyek fekvése egy nyilvánvaló örvonalba esik. A szláv eredet oka különben nemcsak az a tény lehet, hogy a határvédelemben szlávok is részt vettek (lásd Tótör, 205.), hanem az is, hogy minden helység a nevét nem a bennlakóktól, hanem a szomszédságban lakóktól nyeri. Így magyar nyilasok települése szláv környezetben szlávnevűvé válhatott.

B 5=Csákány. A csákány nevű falvak egy részét szlávok, németek örnek, gypűnek nevezik (453, 203a). Többségük ismert gypűhelyeink tőszomszédja. Ezért a nyilashoz hasonlóan a harci csákány eredetű helyneveket is a gypűörségre vezetjük vissza.

B 6=Schütze. Német; jelentése lövész, nyilas.

B 7=Strilek. Szláv; jelentése lövész, nyilas.

A "C" betű a gypűre (Grenzödingürtel) vonatkozó helynevek jele.

C 1=Gypű (Gypűel) "A középkori Magyarországon: járhatatlan erdőszáv, mely megnehezítette az ellenség betörését vagy ilyen szerepű mesterséges akadály, sövény, torlasz." (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1127. 1. Budapest 1967.) Ide vontuk a "sövény" helyneveket is. A "gypűel", "gypűelve" a gypűn túli terület. Tulajdonképpen a leshelyeken túli járhatatlan sáv.

C 2=Drjen. Szláv; jelentése gypű. "A régiségben és a nyelvjárásokban a két szó (gypű és gyp) alakilag is, jelentésánál is keveredik. . . , a gyp (valószínűleg) elvonás a gypűel-ből." (Id.m. 1126.) A szláv a magyar gypűt e szóval nevezte.

Lásd: Dornómelléke vagy Strázsa (16.)

Ördarna és Strázsháza (118.)

Dornau (szláv Drjen=német tövismező, azaz gypű.) (914.)

C 3=Dorna. Magyar származék a szláv drjenből.

C 4=Öde. (Öed, ed, oedt, edt). Német; jelentésének lényege a helynevekben egy valaha lakott terület kihaltsága, lakatlansága. Gyakran, mint az elnéptelenedett község jelzője szerepel (Oeden Herboten, ma Ehrenhöbarten) Weigl: Die Bedeutung der Orsnamen in Niederdonau. Wien.)

A gypű német neve Grenzödingürtel.

C 5=Priszáka (prisaca). Román; jelentése gypű. Miután az erdei irtásokon (a leshelyek előtti "glacis"-on) később sok helyen méheket tartottak, ezért az erdélyi románban gyakran a méhes neve is. Ez azonban másodlagos. V.ö. a szlavóniai B. Petrus de Preseka=Gypűszentpéter (935) helynévvel

C 6=Wehrbusch, Hagen. Német; jelentése sövény-torlasz, azaz gypű.

C 7=Pázsit. Egy gypű=gyp=pázsit fejlődés eredményének tartjuk, miután kifejezetten a gypűövben fordul elő. Különben pázsit, azaz füves rét minden falu mellett van, tehát nem tekinthető olyan eredeti névnek mely megkülönböztetést célzott volna.

C 8=Elve. Valamin — ábrázolt helyek elhelyezkedése szerint a gypűn — túli terület.

C 9=Csigla. Török; jelentése gáthely. Adott esetben mesterséges gypű-torlasz.

“D” A Kapu különböző elnevezéseinek jele.

Az egyébként járhatatlan gyepüvezeten csak ellenőrzött utakon lehetett áthaladni. Ezekon az utakon országkapuk emelkedtek. Ezek emléke maradt fenn néhány helynevünkben különböző nyelveken:

D 1=Kapu. Magyar.

D 2=Thor. Német (ma=tor).

D 3=Braná. Szláv. Miután a magyar az idegenből átvett szavak szókezdő mássalhangzótörődését föloldja, általában “Barana” vagy “baran”, ebből báránd vagy bárány (Lamm) fejlődött.

“E” Egyéb, a gyepüvel és annak őrségével kapcsolatba hozható helynevek jele.

E 1=Ovó. Jelentése az “ör”-rel rokon. Talán az egykori gyepüörökből lettek a határ kijebb helyezése után királyi erdőóvók.

E 2=Védő. A határvédelemmel való kapcsolata kézenfekvő.

E 3=Lándzsás. A Szepességben szerepel, ahol ez volt a szászok betelepítése előtt a magyar nemesekből álló katonaság neve.

E 4=Fentős. A régi magyar nyelvben nyilast jelentett. (Kniezsa)

E 5=Vámos. A sok “vámos” helynévből csak a Havasalföld területén fekvőt tüntettük föl, melynél úgyis nyilvánvaló az, hogy a királyság korában keletkezett és az akkori határra utal. A magyarországi vámosok is valószínűleg már a királyság korában nyerték nevüket — bár már Fájsz fejedelem bevezette a vámszedést! — s így nem bizonyítanak a 10. századi gyepüre.

A hely nevét a történelmi Magyarországon általában magyarul közöljük, kivéve azt az esetet, amikor csak egy idegen név utal a hely egykori — számunkra érdekes — funkciójára. (Pl. a szláv “Drienovo” és a német “Wartberg” a gyepüre utalnak, míg magyar megfelelőik Csábrágsomos nem, Szenc pedig csak német neve ismeretében fedik fel “szem” azaz figyelő eredetét.)

A hely jellegét csak akkor nevezzük meg, ha az nem helység, hanem annak csak egy része, külterület, hegy, vagy csak volt (elpusztult) község stb.

Rövidítéseink: hg. =hegy
psz. =puszta
kült. =külterület

volt közs.=elpusztult, csak oklevélből ismert helység.

A hely megyéje és fekvése rovatban általában a középkori közigazgatás szerinti megyét nevezzük meg néha a ferencjózsefi Magyarország megyéjére is hivatkozva (pl. “ma Temes”. Ez azonban semmi esetre sem a kommunista utódállamok megyebeosztására való utalás!) Ausztriai helységeknél a tartományt jelöljük rövidítve, (N.Ö.=Nieder Österreich, O.Ö.=Ober-Österreich, St.=Steiermark) majd a Bezirk-öt nevezzük meg. Ha külterületről van szó, megnevezzük azt a helységet, melynek ez része (=r. betűvel rövidítve). Különben a közelben fekvő nevezetesebb helyhez viszonyítva: É.(észak) DK. (délkelet) stb.

Hegyeknél a térképi azonosíthatóság kedvéért közöljük a magassági adatot is méterben, pld. 772 mag.p. (=magassági pont.)

A helynév említésének éve és eredeti névalakja adattárunk egyik leglényegesebb része. Természetesen csak az első, általunk ismert okleveles említés évszámát közöljük. Ebből az is következik, hogy az évszám hiánya nem jelenti okvetlenül azt, hogy nem is létezik a helynévről okleveles adat. Különösen vonatkozik ez az ausztriai és morvaországi helységekre, melyeknek okleveles adatait nem olyan könnyű megtalálni, mint a magyarországiakét és melyek régisége úgysem olyan "perdöntő", mint a magyarországiaké. Mert 10. századi adatot úgysem fogunk találni. 2, 3 századdal későbbi oklevél nem bizonyít erre a korra. Azt viszont úgyis tudjuk, hogy a magyarok a 10. században Ausztria egy részét birtokolták. Ha tehát van Ausztriában a magyarokra és a leshelyekre vonatkozatható helynév, az úgysem keletkezhetett a magyarok visszavonulása után; akkor e névvel nevezett helység földrajzi elhelyezkedése sokkal többet nyom a latban, mint egy 1270. évi említés.

Más a helyzet Magyarországon, ahol az egyes országrészek birtokbavételének ill. betelepítésének időpontját éppen a helynevek segítségével kívánjuk megfejteni, mert különben nincs biztos támpontunk. **Szakirodalmi hivatkozás.** Itt csak olyan munkákra hivatkozunk, melyek az illető helynév történelmi múltját vagy a vonatkozó oklevelek felsorolásával vagy — ilyenek híján — nyelvészeti érvekkel igazolják.

Rövidítéseink magyarázata:

- Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. II. III. és V. kötet. Budapest, 1890-1913.
Az arab számok az illető kötetnek azt az oldalszámát jelentik, melyen az illető helység a reá vonatkozó okleveles adatokkal megtalálható.
- Csánki, Körös = Csánki Dezső: Körösmegye a XV. században. Budapest, 1893.
- Csapodi, Barsm. = Csapodi Csaba: Barsmegye verebélyi járásának nemzetiségi viszonyai az újkorban. Tanulmány a Magyar Történettudományi Intézet 1942. évi Évkönyvében, Bp.
- Fejér = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Giorgii Fejér. I-IX. Budae 1829-1844.
- Fekete Nagy = Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934.
- Fettich = Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. Budapest, 1937.
- Györffy = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I. Budapest, 1966.
- Györffy = Györffy György: A székelyek eredete és településük története. Tanulmány Mályusz Elemér "Erdély és népei" c. kötetéből. Budapest, 1941.

- Gyórfy, Honfg. = Gyórfy György: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. Budapest, 1970.
- Györi = Györi Vilmos: Die magyarischen Ortsnamen auf dem Boden Österreich. Wien, 1962.
- Hóman = Hóman-Szekfü: Magyar történet I. kötete. Budapest, év nélkül (kb. 1930).
- Karácsonyi = Karácsonyi János: Halovány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok XXXV-1901, és a "Honfoglalás és Erdély", Budapest, 1916.
- Kelemen = Kelemen Lajos kolozsvári tudós levélbeli közlése.
- Kniezsa = Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Tanulmány az "Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján" c. mű II. kötetéből. Budapest, 1938.
A betű és szám kombinációk (B 9, D 11) a törzsnevek jelei Kniezsa térképén és adattárában. Betű nélküli szám (379.) id. m. oldalszámát jelenti.
- Kniezsa KM = Kniezsa István: Kelet-Magyarország helynevei. Tanulmány Deér-Gáldi: "Magyarok és románok" c. könyvében. Budapest, 1943.
- Kniezsa = Kniezsa István: A párhuzamos helynévadás. Egy fejezet a településtörténet módszertanából. Bp. 1944.
- MNy. = Magyar Nyelv. Folyóirat.
- Posch = Posch Fritz: Eiedlungsgeschichte der Oststeiermark. Innsbruck, 1941.
- Tagányi = Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. Megjelent a MNy. 1913-as évfolyamában, 4 folytatásban.
- Weigl = Weigl Heinrich: Die Bedeutung der Ortsnamen in Niederdonau. Wien, év nélkül.